

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22^{ΑΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1996

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ 100 ΕΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
Ο ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ

I

Ὁ πολιτικός βίος τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὸ 1821 ἕως σήμερα, σημαδεύεται ἀπὸ ὀρισμένα καίρια καὶ χαρακτηριστικὰ ὀρόσημα πού εἶναι δημιουργήματα εἴτε συλλογικῶν μαζικῶν φορέων τῆς ἱστορικῆς δυναμικῆς εἴτε πολιτικῶν προσωπικοτήτων μεγάλου ἱστορικοῦ διαμετρήματος, κυρίως δὲ συνδυασμένης δράσης τῶν δύο τούτων παραγόντων, οἱ ὅποιοι, σὲ συνάρτηση βέβαια μὲ συγκεκριμένες συγκυρίες, σφράγισαν ὀρισμένες ἐποχές.

Ἔτσι, κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα ὁ πολιτικός βίος τῆς χώρας φέρει ἔντονη καὶ ἀνάγλυφη τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητας τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη καὶ τῶν προσπαθειῶν του γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ ὅπου ἄρχιζε ὁ ἀστικός μετασχηματισμὸς τῶν δομῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἡ δὲ ἀνάγκη ἀντίστοιχων θεσμικῶν ἀλλαγῶν καὶ προσαρμογῶν ἦταν ἀντικειμενικὰ-ἱστορικὰ ἐπιβεβλημένη. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης — τοῦ ὁποίου τὴ μνήμη τιμᾷ ἀπόψε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, καθὼς συμπληρώθηκαν ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του — συνέλαβε τὸ ἱστορικὸ μήνυμα τῶν καιρῶν καὶ προσπάθησε νὰ προωθήσει τὸν ἐκσυγχρονισμό, τόσο τῆς οἰκονομικῆς ὑποδομῆς, ὅσο καὶ ἰδίως τοῦ πολιτικοῦ θεσμικοῦ ἐποικοδομήματος.

Μὲ τὸν ὅρο «ἐκσυγχρονισμὸς» ὁ χρόνος ἐμφανίζεται ὡς στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς, γιὰ νὰ τὴν ἐνεργοποιήσει πρὸς ὑπέρβαση τοῦ παρόντος καὶ προπαρασκευῆ τοῦ μέλλοντος. Ἡ πολιτικὴ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ δὲν εἶναι ταξικὰ οὐδέτερη. Ὑπηρετεῖ ὀρισμέ-

νους σκοπούς και τούς υπηρετεῖ με διαφορετικούς τρόπους και με διάφορα μέσα. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια ὁ ἐκσυγχρονισμὸς δὲν εἶναι οὔτε πολιτικὰ ἄχρους: ἔχει συγκεκριμένο περιεχόμενο και συγκεκριμένες ἐκάστοτε ἐπιδιώξεις. Διαφορετικά, θὰ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπλό ιδεολόγημα. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης δὲν ἐχρησιμοποίησε τὸν ἐκσυγχρονισμὸ ὡς πολιτικὸ σύνθημα: τὸν ἐπραγματοποίησε — στὸν βαθμὸ πὸ ἦταν ἐξ ἀντικειμένου δυνατὸν. Καὶ τὸ ἔπραξε μεθοδικά, συστηματικά, ἀποφασιστικά, ἐπίμονα, παρὰ τὶς ποικίλες ἀντιδράσεις, ἀδιαφορώντας ἐν πολλοῖς γιὰ τὸ πολιτικὸ κόστος. Ἦταν ἓνας ἐκσυγχρονιστὴς πολιτικὸς, σαφῶς φιλελεύθερος, σχετικὰ δημοκρατικὸς και πάντως προοδευτικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ του.

Βαθειῶς ὑπῆρξαν οἱ τομέες πὸ ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἐπέφερε στὴν πολιτικὴ και στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία. Ἔτσι δρομολόγησε μία νέα ἐποχὴ γιὰ τὸν τόπο, δημιουργώντας γενικότερα ἓνα ἀντίστοιχο κοινωνικὸ ἀναπτυξιακὸ κλίμα.

Οἱ καινοτόμες πρωτοβουλίες του ὑλοποιήθηκαν ἰδίως σὲ ἐπίπεδο θεσμῶν, ὅπως θὰ ἐξηγήσω στὴ συνέχεια. Πρὸς τοῦτο συνέβαλε ἡ ὅλη παιδεία του, ἡ οἰκογενειακὴ του καταγωγή, καθὼς και ἡ πολυετὴς διαμονὴ του στὴν Ἀγγλία, τὴν *matrem parlamentorum*, τῆς ὁποίας οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ πολὺ τὸν ἐπηρέασαν.

II

Γεννημένος τὸ 1832 στὸ Ναύπλιο, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἦταν γόνος οἰκογένειας μεσολογγιτῶν, γυιὸς τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη (ἱστορικῶ τῆς ἐθνικῆς μας Ἐπανάστασης, και πρώτου πρωθυπουργοῦ τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους, «Ἀρχιγραμματέα») τῆς Ἐπικρατείας ἐπὶ Καποδίστρια και πρωθυπουργοῦ ἐπὶ Ὅθωνος, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀντιβασιλείας) και τῆς Αἰκατερίνης Μαυροκορδάτου (ἀδελφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου).

Σπουδάζει στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν — πὸ ὀνομαζόταν τότε «Ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον Ὅθωνος» — και στὴ συνέχεια κάνει λαμπρὲς μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Παρίσι, ἀναγορευόμενος διδάκτωρ τὸ 1856. Τὸν ἴδιο χρόνον διορίζεται γραμματέας στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία τοῦ Λονδίνου — στὴν ὁποία ἦταν πρέσβυς ὁ πατέρας του —, ὕστερα δὲ ἀπὸ ἕξι χρόνια, τὸ 1862, τὸν διαδέχεται ὡς ἐπιτετραμμένος ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πρεσβείας. Μετὰ τὴ μεταπολίτευση τοῦ 1862, ἐκλέγεται, τὸ 1863, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τοῦ Λονδίνου πληρεξουσίου τῆς στὴ Β' Ἐθνικὴ Συνέλευση. Τὸν ἴδιο χρόνον διαπραγματεύεται, ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, τὴ συνθήκη γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Βρεταννίᾳ στὴν Ἑλλάδα με τὴν εὐκαιρία τῆς ἐγκαθίδρυσης τῆς δυναστείας τῶν Γκλύξμπουργκ και τῆς ἀνάδου τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' στὸν ἑλληνικὸ θρόνον. Ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἱστορικοὶ, ὁ νεαρός, ἡλικίας 31 ἐτῶν, ἐκπρόσωπος τῆς Ἑλλά-

δος, βρέθηκε μπροστά σὲ ἓνα κείμενο συνθήκης, στὸ ὁποῖο εἶχαν ἤδη συμφωνήσει οἱ μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς — Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Ρωσία—, συνθήκης ἢ ὁποῖα ἴδρνε ἓνα καθεστῶς οὐδετερότητας τῶν Ἰονίων Νήσων, περιοριστικὸ τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας, στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης μέριμνας γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Τρικούπης, δηλώνοντας ὅτι δὲν ἤρθε νὰ ὑπογράψει ἔτοιμη συνθήκη, ἀλλὰ νὰ διαπραγματευθεῖ συνθήκη, ἐπέτυχε τὸν περιορισμὸ τῆς οὐδετερότητας μόνον στὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς Παξούς, καθὼς καὶ τὴν ἀμβλυνση ἄλλων δυσμενῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὅρων τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, μέσω τῶν ὁποίων ἡ Ἀγγλία ἐπέδωκε νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἐκχώρηση τῶν Ἰονίων Νήσων. Ἡ συνθήκη ὑπογράφηκε στὸ Λονδῖνο στίς 29 Μαρτίου 1864. Μὲ τὴν ἐπιτυχία αὐτὴν λήγει ἡ διπλωματικὴ σταδιοδρομία τοῦ Τρικούπη, ἀλλὰ ἀνοίγει ὁ δρόμος γιὰ τὴν πολιτικὴν.

Στίς ἐκλογές τοῦ Μαΐου 1865 ἐκλέγεται βουλευτὴς τῆς ἐπαρχίας Μεσολογγίου, ἀνεξάρτητος. Δὲν προσχωρεῖ σὲ κανένα κόμμα. Διάκειται ὅμως συμπαιθῶς πρὸς τὸ κόμμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Κουμουνδούρου, ὁ ὁποῖος, μόλις ἀναλαμβάνει πρωθυπουργὸς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1866, ἐκτιμώντας τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐκκολλητὸς πολιτικὸς εἶχε προσφάτως δώσει δείγματα τῶν διπλωματικῶν ἱκανοτήτων του, τοῦ ἀναθέτει τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἦταν τότε 34 μόλις ἐτῶν.

Ἔτσι ἄρχισε ἡ λαμπρὴ πολιτικὴ του σταδιοδρομία. Διετέλεσε ἕξι φορές πρωθυπουργός, μὲ μακροβιότερες τίς δύο κυβερνήσεις του ἀπὸ 3 Μαρτίου 1882 ἕως 19 Ἀπριλίου 1885 καὶ ἀπὸ 9 Μαΐου 1886 ἕως 24 Ὀκτωβρίου 1890, μὲ σύνολο πρωθυπουργίας 10 χρόνια, 9 μῆνες καὶ 13 ἡμέρες.

Διετέλεσε ἐπίσης, εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε ταυτόχρονα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἕξι φορές Ὑπουργός Ἐξωτερικῶν, ἕξι φορές Ὑπουργός Οἰκονομικῶν, τρεῖς φορές Ὑπουργός Ἐσωτερικῶν, δύο φορές Ὑπουργός Στρατιωτικῶν.

III

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ὡς ἐκσυγχρονιστῆς πολιτικὸς λειτούργησε ἰδίως σὲ ἐπίπεδο θεσμῶν, τοὺς ὁποίους θέλησε νὰ προσαρμόσει πρὸς τὴν ἐξελισσομένη κοινωνικοοικονομικὴ πραγματικότητα.

α. Κύριο γνῶρισμα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ἦταν μέχρι τότε ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή, ἡ δὲ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς περιοριζόταν,—ἐλλείπει ὀδικοῦ δικτύου καὶ συγκοινωνιακῶν μέσων—ἀνάμεσα στὰ χωριὰ καὶ στίς πρωτεύουσες τῶν ἐπαρχιῶν (τὴν πλησιέστερη «χώρα»), ὅπως συνέβαινε στοὺς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Βαθμιαῖα ὅμως σημειώθηκε μία προϊοῦσα ἐμπορευματοποίηση τῆς ἀγρο-

τικῆς παραγωγῆς. Παράλληλα δὲ παρατηρήθηκε κάποια μετάβαση ἀπὸ τὴ βιοτεχνία στὴν ἀνάπτυξη βιομηχανίας. Τὰ ἐργοστάσια, π.χ. κυρίως κλωστοῦφαντουργεῖα καὶ ἀλευρόμυλοι, ποὺ ἦταν 22 τὸ 1867, γίνονται 108 τὸ 1878, ἡ δὲ ἱπποδύναμή τους ἀπὸ 300 τὸ 1867, φθάνει στὶς 2884 τὸ 1878. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀκμάζει τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ἰδίως τῆς σταφίδας, δημιουργοῦνται πιστωτικά, τραπεζικὰ καὶ ἀσφαλιστικὰ ἰδρύματα, γίνονται ἐπενδύσεις σὲ ναυπηγεῖα καὶ σὲ ἄλλες, ἔστω μικρὲς καὶ ὑποτυπώδεις, βιομηχανικὲς μονάδες. Ἡ ἀρξάμενη ἀστικοποίηση καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ 8% περίπου τὸ 1853, φθάνει σὲ 28% τὸ 1879 σὲ σύνολο 1.686.000 κατοίκων τῆς χώρας. Εἰδικότερα ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, ἀπὸ 36.000 τὸ 1853, ἔχει φθάσει στὶς 142.800 τὸ 1889.

Οἱ κοινωνικοοικονομικὲς αὐτὲς ἐξελίξεις συνέβαιναν στὸ νομικὸ πλαίσιο ἐνὸς πολιτεύματος ποὺ διεπτόταν ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ποὺ εἶχε θεσπισθεῖ τὸ 1864.

β. Ἡ προϊοῦσα, ἔστω βραδέως, ἀστικοποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ὑπαγόρευε ἐξ ἀντικειμένου τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν του.

Ἐνας βασικὸς θεσμὸς τοῦ πολιτεύματος ἦταν τὸ *Κοινοβούλιο* — ἡ Βουλὴ ὡς λαϊκὴ ἀντιπροσωπεῖα—σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ποὺ καθιέρωνε τὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας («Ἀπασαί αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ Ἔθνους», ἀρθρο 21), ἀμβλυμένη μὲ τὴ διατήρηση τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ. Ὅμως, παρὰ τὴν καθιέρωση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς καὶ τὴν πρώϊμη — σὲ σχέση μὲ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κράτη — θέσπιση τῆς καθολικῆς, ἄμεσης καὶ μυστικῆς ψηφοφορίας (τῶν ἀρρένων πολιτῶν, ἡλικίας 21 ἐτῶν καὶ ἄνω, ἐνῶ σὲ ἐκεῖνα ἡ ἀπαιτούμενη ἡλικία ἦταν 23 ἢ 25 ἐτῶν, ἔσχε δὲ ἡ περιορισμένη ἢ ἄνιση ψῆφος βάσει περιουσιακῶν ἢ ἄλλων προσόντων), ἡ νομικοπολιτικὴ θέση τῆς Βουλῆς ἦταν ὑποβαθμισμένη σὲ σχέση μὲ τὸν βασιλέα. Οἱ κυβερνήσεις δὲν ἐξαρτῶνταν τόσο ἀπὸ τὴ Βουλὴ, ὅσο ἀπὸ τὸν βασιλέα. Ναὶ μὲν τὸ Σύνταγμα ὄριζε (ἀρθρο 44) ὅτι «ὁ Βασιλεὺς δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας εἰμὴ ὅσας τῷ ἀπονέμουσι ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαιτέροι νόμοι», ἰδρύοντας ἔτσι «τεκμήριο ἀρμοδιότητος» ὑπὲρ τῆς Βουλῆς, ὡς τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας, καὶ ἐναντίον του, ἐπίσης δὲ τὸν ἀπέκλειε ἀπὸ τὴν ἀναθεωρητικὴ τοῦ Συντάγματος διαδικασία (ἀρθρο 107). Ὅμως ὁ Γεώργιος ὁ Α' προσπαθοῦσε συνεχῶς νὰ ἐπιβάλλει τὴν προσωπικὴ του γνώμη — ἰδίως οὐ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀμυνας, ὅπως ἄλλωστε ἔπρατταν τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη οἱ ὁμόλογοί του τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν — εἴτε ὑποχρεώνοντας σὲ παραίτηση κυβερνήσεις ποὺ εἶχαν τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς, μὲ τὴν πολιτικὴ ὅμως τῶν ὁποίων αὐτὸς διαφωνοῦσε, εἴτε διορίζοντας κυβερνήσεις ἀπὸ τὴ μειοψηφία τῆς Βουλῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ καταχρηστικὴ ἀσκηση τῆς λεγόμενης «προνομίας» του νὰ διαλύει τὴ Βουλὴ προκηρύσσοντας νέες ἐκλογές. Πρέπει χαρακτηριστικὰ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴ θέσπιση τοῦ

Συντάγματος τοῦ 1864 ἕως τὸ 1875 ἄλλαξαν 18 κυβερνήσεις, αὐτὲς δὲ οἱ κυβερνητικὲς μεταβολές, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς 4-5, ὀφείλονταν σὲ βασιλικὲς ἐπεμβάσεις.

Ἐκφράζοντας τὴ διάχυτη λαϊκὴ δυσφορία γι' αὐτὴν τὴν κατάσταση ὁ Τρικούπης δημοσιεύει στὴν ἐφημερίδα «Καιροὶ» τῆς 29ης Ἰουνίου 1864 τὸ περίφημο ἄρθρο του ὑπὸ τὸν τίτλο «Τίς πταίει;», μίαν ἐβδομάδα μετὰ τὴς ἐκλογὲς βίας καὶ νοθείας ποὺ διεξήγαγε ἡ Κυβέρνηση μειοψηφίας τοῦ Δ. Βούλγαρη, παγίως ἐκλεκτοῦ καὶ ἐμπίστου τοῦ Γεωργίου τοῦ Α'.

Στὴν ἀρχὴ τονίζει ὅτι ὁ βασιλεὺς διορίζει κυβερνήσεις μειοψηφίας: «Ὁ κ. Βούλγαρης, ὁ κ. Ζαΐμης, ὁ κ. Δεληγιώργης ὑπῆρξαν ὄργανα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πολιτικῆς, ἐκτελεστοὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Οὐδεὶς αὐτῶν ἐκλήθη εἰς τὴν ἐξουσίαν καθ' ὑπόδειξιν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἔθνους...». Καὶ πῶς κάτω «Τὰ κατὰ τὰς ἐκλογὰς ὄργανα [...] εἶναι ἔργα ἀνθρώπων ὀφειλόντων τὴν ὑπουργικὴν αὐτῶν ὑπαρξίν εἰς μόνην τὴν ἀπόλυτον χρῆσιν τῆς ἐν τῷ Συντάγματι ἀναγεγραμμένης ὑπὲρ τοῦ Στέμματος προνομίας τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τῶν Ὑπουργῶν...». «Ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν «σκέψεις περὶ τῆς καταχρήσεως [αὐτῆς] τῆς συνταγματικῆς προνομίας [...]. Ἡ προνομία αὕτη εἰς οὐδένᾳ ὑπάγεται ἐκ τοῦ Συντάγματος ρητὸν ὄρον, ὑπόκειται ὅμως εἰς τοὺς ἐκ τῶν πραγμάτων περιορισμοὺς τοὺς προκύπτοντας ἐκ τῶν ἐπίσης ἐκ τοῦ Συντάγματος καθιερωμένων δικαιωμάτων τῆς Βουλῆς» Καὶ συνεχίζει: «Καλοῦνται εἰς τὴν ἐξουσίαν κυβερνήσεις ἀποκρουόμεναι παρὰ τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἔθνους, χορηγεῖται εἰς αὐτὰς ἡ διάλυσις τῆς Βουλῆς καὶ συνάμα πᾶν μέσον ἐπηρεασμοῦ τῶν συνειδήσεων τοῦ λαοῦ καὶ νοθεύσεως τῶν ἐκλογῶν [...]. Ἡ βασιλεία προσφέρει τὴν ἐξουσίαν, τὴν διάλυσιν καὶ τὰς ὑπερβάσεις ὡς βραβεῖον εἰς τὰς ἐν τῇ Βουλῇ μειοψηφίας [...]. Διὰ τῆς διαστροφῆς τοῦ Συντάγματος καὶ τῆς εἰκονικότητος τῆς Βουλῆς κυβερνᾶται πράγματι ἡ Ἑλλάς ὡς μοναρχία ἀπόλυτος». Καὶ διερωτᾶται ὁ Τρικούπης μήπως γι' αὐτὴν τὴν κατάσταση, γιὰ τὴν ὁποία «ἀηδιάζει καὶ ἀγανακτεῖ», πταίει τὸ Ἔθνος. «Θαρρύντως ὅμως ἀπαντῶμεν: τὸ Ἔθνος δὲν πταίει [...]. Ἡ εὐθύνη ἄρα [...] ἀνήκει ἅπασα εἰς τὸ στοιχεῖον εἰς τὸ ὁποῖον διὰ τῆς διαστροφῆς τῶν συνταγματικῶν ἡμῶν θεσμῶν συνεκentrῶθη ὁλόκληρος ἡ ἐξουσία», ὑπονοώντας σαφῶς, καίτοι δὲν τὸν κατονομάζει, τὸν βασιλέα, ὡς «παραβιάζοντα τὴν κοινοβουλευτικὴν ἀρχὴν τοῦ σχηματισμοῦ τῶν κυβερνήσεων ἐκ τῆς πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς».

Αὐτὴ ἡ κοινοβουλευτικὴ ἀρχὴ θὰ καθιερωθεῖ, χάρις στὸν μεγάλο Μεσολογγίτη πολιτικὸ, ὕστερα ἀπὸ ἓνα χρόνο.

Στὸ μεταξὺ δημοσιεύθηκε καὶ δεύτερο ἄρθρο του μὲ παρόμοιο περιεχόμενο, στὶς 9 Ἰουλίου 1874, ὑπὸ τὸν τίτλο «Παρελθὸν καὶ ἐνεστώς», Τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ τοῦ στοίχισαν σύλληψη καὶ προφυλάκιση ποὺ ἔληξε μὲ ἀπαλλακτικὸ βούλευμα.

IV

Ὁ θεσμός τοῦ Κοινοβουλίου ὑπῆρξε ὁ πρῶτος συνταγματικός θεσμός, τὸν ὁποῖο ἐπεδίωξε νὰ ἀνακαινίσει καὶ νὰ ἀναβαθμίσει ὁ Χαρίλαος Τρικούπης. Καὶ τὸ ἐπέτυχε μὲ τὴν καθιέρωση τῆς κοινοβουλευτικῆς ἀρχῆς, δηλαδή μὲ τὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος ἢ συστήματος κοινοβουλευτικῆς διακυβερνήσεως.

Α. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ὑπενθυμίσω σχετικὰ ὅτι, ἐὰν μία χώρα ἔχει Κοινοβούλιο—δηλαδή Βουλὴ ἢ καὶ Γερουσία— δὲν σημαίνει ὅτι ἔχει, κατὰ νομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀκριβολογία, κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα. Κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα ὑπάρχει ὅπου ἢ Κυβέρνηση—ὁ πρωθυπουργὸς καὶ οἱ ὑπουργοί, ποὺ διορίζει ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους (βασιλεὺς ἢ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας) ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς (τοῦ Κοινοβουλίου) καὶ εἶναι ὑπεύθυνοι ἀπέναντί της. Αὐτὴ εἶναι ἡ κύρια καὶ σταθερὴ συνιστώσα—ὁ ἐννοιολογικὸς πυρήνας— τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος: ἡ ἐξάρτηση τῆς Κυβέρνησης ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς. Σὲ ἓνα πολίτευμα ποὺ διέπεται μὲν ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχή, ἀλλὰ παράλληλα ἔχει ἰσόβιο καὶ κληρονομικὸ ἀρχηγὸ τοῦ κράτους (βασιλέα), ἡ ἐξάρτηση τῶν κυβερνήσεων ἀπὸ τὴ δική του ἐμπιστοσύνη εἶναι κανονικὰ ἀδιανόητη. Ἡ διαμόρφωση καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ πόθεν ἐξαρτᾶται ἡ Κυβέρνηση καὶ ἔναντι ποίου εἶναι ὑπεύθυνη, πέρασε ἀπὸ πολλὰ στάδια.

Συναφῶς πρέπει—σχηματικὰ— νὰ σημειώσω τὰ ἀκόλουθα, ὅπως ἔχουν διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη:

α. Ἀρχικὰ, στὸ πολίτευμα τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας οἱ ὑπουργοί, ποὺ συλλογικὰ ἀποτελοῦν τὴν Κυβέρνηση, ἦταν «θεράποντες» (ὑπηρέτες) τοῦ μονάρχη—αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ ὅρου «ὑπουργὸς» καὶ τοῦ ἀντίστοιχου λατινικοῦ *minister*. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ ὑπουργοὶ ἦταν ἀπλῶς ἐκτελεστικὰ ὄργανα τῆς θέλησης τοῦ μονάρχη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκλειστικὰ ἐξαρτῶνταν, ἀφοῦ αὐτὸς ἐλεύθερα τοὺς δίδριζε καὶ τοὺς ἔπαυε. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ μονάρχη ἦταν προσὸν ἀναγκαῖο καὶ ἐπαρκὲς γιὰ νὰ ἀνέλθει καὶ νὰ παραμείνει στὴν ἐξουσία ἡ «Κυβέρνηση τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος».

β. Στὸ πολίτευμα τῆς συνταγματικῆς (περιορισμένης) μοναρχίας οἱ ὑπουργοὶ ἀτομικὰ καὶ ὡς Κυβέρνηση συλλογικὰ τελοῦν ὑπὸ διττὴ ἐξάρτηση: εἶναι πολιτικῶς ὑπεύθυνοι καὶ ἔναντι τοῦ μονάρχη καὶ ἔναντι τοῦ Κοινοβουλίου. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ μονάρχη παραμένει προσὸν ἀναγκαῖο γιὰ τὸν διορισμὸ καὶ τὴν παραμονή τους στὴν ἐξουσία, ἀλλὰ ὄχι ἐπαρκὲς: προσαπαιτεῖται ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Κοινοβουλίου, ἡ ὁποία εἶναι καὶ αὐτὴ στοιχεῖο ἀναγκαῖο, ἀλλὰ ὄχι ἐπαρκὲς. Ἐτσι, ὁ μονάρχης μετέχει οὐσιαστικὰ στὴ διακυβέρνηση τοῦ τόπου: βασιλεύει καὶ κυβερνᾷ. Ναι μὲν δὲν γίνεται ὅπως δὴποτε ὅ,τι θέλει αὐτός, πάντως ὅμως τίποτε δὲν γίνεται ἂν δὲν τὸ

θέλει και αυτός. Πρόκειται για τὴ «δυαδικὴ μορφή» τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ἢ ὁποῖα ἀποκαλεῖται και «ὀρλεανικὴ», ὡς ἐφαρμοσθεῖσα στὴ Γαλλία ἐπὶ Λουδοβίκου-Φιλίππου (δούκα τῆς Ὀρλεάνης), στὸ πλαίσιο τοῦ συνταγματικοῦ Χάρτη τοῦ 1830.

γ. Ἡ κοινωνικοπολιτικὴ ἐξέλιξη ὁδήγησε ἀκολούθως στὴ λεγόμενη «μενιστικὴ μορφή» τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Στὰ πολιτεύματα ποὺ διέπονται ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας — στὴ «βασιλευόμενη» ἀλλὰ και στὴν «προεδρευόμενη» δημοκρατία (ὅταν ὁ πρόεδρος δὲν ἐκλέγεται ἄμεσα ἀπὸ τὸν λαὸ και ἐφ' ὅσον στερεῖται οὐσιαστικῶν ἀρμοδιοτήτων) — ἡ Κυβέρνηση συλλογικὰ και οἱ ὑπουργοὶ ἀτομικὰ ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ Κοινοβουλίου, ὡς τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Κοινοβουλίου εἶναι προϋπόθεση ἀναγκαία ἀλλὰ και ἐπαρκής, τόσο για τὸν διορισμὸ ὅσο και για τὴν παραμονὴ τους στὴν ἐξουσία.

Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ κοινοβουλευτικοῦ θεσμοῦ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ὅσον ἀφορᾷ τὴ λειτουργία του στὴ χώρα μας. Ἡ πολιτικὴ συγκυρία τῆς ἐποχῆς ὑπῆρξε πρὸς τοῦτο πρόσφορη.

Β. Ἀντιμετωπίζοντας τὴν ὄξυνση τῆς πολιτικῆς κατὰστασης, τὴν κατακραυγὴ και τὸν ἀναβρασμὸ ποὺ εἶχαν προκαλέσει στὴν κοινὴ γνώμη οἱ ἀντισυνταγματικὲς μεθοδεύσεις τῆς Κυβέρνησης Βούλγαρη, με τὶς ὁποῖες παρέμενε στὴν ἐξουσία χωρὶς νὰ ἔχει τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ — με ἀποτέλεσμα τὰ ἀποκληθέντα «στηλιτικά» — ὁ Γεώργιος Α' ἔκρινε φρόνιμο νὰ κατευνάσει τὰ πνεύματα με ἕναν ἐλιγμό: ἀνέθεσε στὸν Τρικούπη, ποὺ δὲν ἦταν καν βουλευτὴς, τὸν σχηματισμὸ Κυβέρνησης για τὴ διεξαγωγὴ νέων βουλευτικῶν ἐκλογῶν. Οἱ ἐκλογὲς ἔγιναν στὶς 18 Ἰουλίου 1875. Ἐπειδὴ ὅμως ἀπὸ τὸ κόμμα τοῦ Τρικούπη — ἰδρυθὲν τὸ 1872 και ὀνομαζόμενον «Νεωτερικόν» ἢ «Πέμπτον Κόμμα» (τὰ ἄλλα τέσσερα ἦταν τοῦ Δημ. Βούλγαρη, τοῦ Ἐπαμ. Δεληγιώργη, τοῦ Θρασ. Ζαΐμη και τοῦ Ἄλ. Κουμουνδούρου) — ἐκλέχθηκαν μόνον εἴκοσι βουλευτές, ὁ Τρικούπης ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του. Παρακληθεὶς ὅμως ἀπὸ τὸν βασιλέα, παρέμεινε πρωθυπουργὸς ὥσπου νὰ συνέλθει ἡ νέα Βουλὴ, ἐπειδὴ σὲ αὐτὴν κανένα κόμμα δὲν εἶχε λάβει τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία τῶν ἐδρῶν. Ὡς ὑπεύθυνος δὲ πρωθυπουργὸς συνέταξε τὸ κείμενο τοῦ «λόγου τοῦ θρόνου», τὸν ὁποῖο διάβασε ὁ Γεώργιος ὁ Α' κηρύσσοντας τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς Βουλῆς, στὶς 11 Αὐγούστου 1875.

Σπουδαίας ἱστορικῆς σημασίας ὑπῆρξε ἰδίως ἡ ἐξῆς παράγραφος τοῦ βασιλικοῦ λόγου, ἢ ὁποῖα σηματοδότησε ρήξη με τὸ παρελθὸν και ἐγκαινίασε μία νέα ἐποχὴ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας: «Ἀπαιτῶν ὡς ἀπαραίτητον προσὸν τῶι καλουμένων παρ' ἐμοῦ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ τόπου τὴν δεδηλωμένην πρὸς αὐτοὺς

ἐμπιστοσύνην τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἔθνους, ἀπεκδέχομαι ἵνα ἡ Βουλὴ καθιστᾷ ἐφικτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ προσόντος τούτου, οὗ ἄνευ ἀποβαίνει ἀδύνατος ἢ ἐναρμόνιος λειτουργία τοῦ πολιτεύματος».

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀποκληθεῖσα «ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης» (ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς), μὲ τὴν ὁποία ἄρχισε στὴ χώρα μας ἡ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος. Βάσει τῆς «ἀρχῆς τῆς δεδηλωμένης» ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς ἀποβαίνει ἀναγκαία προϋπόθεση, ὅχι μόνον γιὰ τὴν παραμονὴ μιᾶς Κυβέρνησης στὴν ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν διορισμὸ τῆς. Στὸ ἐξῆς, γιὰ νὰ κληθεῖ κάποιος νὰ σχηματίσει Κυβέρνηση ἔπρεπε νὰ ἔχει ἤδη, ἐκ τῶν προτέρων, ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ἐμπιστοσύνη, καὶ μάλιστα τὴν «δεδηλωμένην» — τὴν ἐκδηλη, τὴν σαφῶς ἀποδεδειγμένη — ἐμπιστοσύνη τῆς πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς. Μὲ τὴ διατύπωση τῆς «ἀρχῆς τῆς δεδηλωμένης» ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἐπεδίωξε νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἐξελιγμένη «μονιστικὴ» μορφή τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος: τὴν πλήρη ἐξάρτηση τῆς Κυβέρνησης ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς Βουλῆς ὡς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας, δηλαδὴ τὴν ταύτιση Κυβερνήσεις καὶ κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας, ὅπως ἀρμόζει σὲ ἓνα πολίτευμα ποῦ διέπεται ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχή.

Τὸ κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα ἄρχισε, ἔτσι, νὰ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1875 σύμφωνα μὲ τὴν «ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης». Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς δὲν ἄργησε ὅμως νὰ συρικνωθεῖ καὶ περιορισθεῖ στὰ ἐξῆς: α) Μετὰ τὶς ἐκλογὰς ὁ σχηματισμὸς κυβέρνησης ἀνατίθεται στὸν ἀρχηγὸ τοῦ πλειοψηφοῦντος κόμματος. β) Ἐὰν ἡ σύνθεσις τῆς πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς εἶναι ἀμφίβολη, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους δὲν ἀναθέτει τὸν σχηματισμὸς Κυβέρνησης παρὰ μόνον μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ προέδρου τῆς Βουλῆς, ὅπότεν συνάγεται τεκμήριο γιὰ τὸ ποῖος ἔχει τὴ «δεδηλωμένην» πλειοψηφία τῆς. γ) Κάθε Κυβέρνησις, μόλις σχηματισθεῖ, ἐμφανίζεται στὴ Βουλὴ καὶ ζητεῖ ψῆφο ἐμπιστοσύνης. δ) Δὲν παραμένουν στὴν ἐξουσία Κυβερνήσεις ποῦ δὲν ἀπολαοῦν τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς: εἴτε παραιτοῦνται εἴτε εἰσηγοῦνται τὴ διάλυσή τῆς καὶ τὴ διεξαγωγὴ ἐκλογῶν.

Ἄξιζεν συναφῶς νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Τρικούπης φάνηκε τελικὰ νὰ τροποποιεῖ καὶ διευρύνει τὴν «ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης», σὲ προεκλογικὸ λόγο τοῦ τῆς 26ης Ἀπριλίου («ἴσως γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν πρόσφατη τότε ἀπόλυσις τοῦ Δηλιγιάννη ἀπὸ τὸν βασιλέα», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Καλλίας): «Δὲν ἀρκεῖ εἰς τὸ κοινοβουλευτικὸν κράτος Κυβερνήσεις στηριζομένη ἐπὶ τῆς δεδηλωμένης πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς. Χρῆζει τὸ κράτος καὶ Βουλῆς στηριζομένης ἐπὶ τῆς δεδηλωμένης ἐμπιστοσύνης τοῦ Λαοῦ».

Στὸν βαθμὸ ποῦ ἐφαρμόσθη καὶ λειτούργησε στὴν πράξιν τὸ κοινοβουλευτικὸ σύστημα ποῦ καθιερώθηκε μὲ τὴν «ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης», δὲν ἐφαρμόσθη

ώστόσο κατά νομική ανάγκη, δηλαδή ως έθιμικός κανόνας δικαίου — έτσι εξηγούνται εν μέρει οί παρεκκλίσεις που έγιναν στη συνέχεια. Υπήρξε άπλως μία πολιτική «πρακτική» ή «συνθήκη του πολιτεύματος», στερημένη νομικού κύρους, μέχρις ότου κατέστη νομικός-συνταγματικός θεσμός με την καθιέρωσή του, για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 89) και άκολούθως στο Σύνταγμα του 1952 (άρθρο 78). "Ομως ρητή, σύμφωνα με την «άρχή τής δεδηλωμένης» καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος έγινε ύστερα από εκατό χρόνια: με το ισχύον Σύνταγμα του 1975 (ιδίως άρθρο 37, βλ. και άρθρο 84), εξειδικεύθηκε δε και συστηματοποιήθηκε περισσότερο με την αναθεώρηση του 1986.

Έκτος από την καθιέρωση τής «άρχης τής δεδηλωμένης» ο Χαρ. Τρικούπης επεχείρησε την αναβάθμιση του Κοινοβουλίου και με δύο άλλους τρόπους. Στο πλαίσιο τής προσπάθειάς του για τόν έκσυγχρονισμό τών θεσμών εντάσσεται ή θέσπιση δύο νέων εκλογικών νόμων, τδ 1886, που απέβλεπαν στην εξουδετέρωση τής επίρροής του κατά τόπους κομματάρχη, ο οποίος αποτελούσε τόν σύνδεσμο μεταξύ βουλευτή και εκλογέων και έτσι συντηρούσε και αναπαρῆγε τις πελατειακές σχέσεις. Ο Τρικούπης έπεδίωκε «νά αποχωρισθῆ ο βουλευτής από του εκλογέως, νά εἶναι άπ' αὐτοῦ ανεξάρτητος, νά συνδέηται δε μετ' αὐτοῦ μόνον δια τών κοινών ιδεῶν». Με τούς νόμους αὐτούς (Α' και Β) άφ' ενός μεν θεσμοθετήθηκε άντι τής στενῆς (έπαρχιακῆς) ή εὐρεῖα (νομαρχιακή) εκλογική περιφέρεια, άφ' έτέρου δε μειώθηκε ο αριθμός τών βουλευτῶν από 245 σε 150, που ἦταν ο ελάχιστος αριθμός που προέβλεπε τδ Σύνταγμα. "Ομως, όταν τδ 1890 ο Θ. Δηλιγιάννης έπανῆλθε στην εξουσία, κατήργησε αὐτή την ανακαινιστική εκλογική νομοθεσία που εἶχε θεσπίσει ο Τρικούπης. Έτσι φαίνεται νά αληθεύει τδ λεγόμενο ως ανέκδοτο, ότι όταν ρωτοῦσαν τόν Δηλιγιάννη ποιά εἶναι ή πολιτική του, άπαντοῦσε: «Η αντίθετος τής του κ. Τρικούπη».

V

Ο βασιλικός θεσμός — τδ Στέμμα — ἦταν ο άλλος θεσμός, τή λειτουργία του οποίου ο μέγας Μεσολογγίτης πολιτικός έπεδίωξε νά εκσυγχρονίσει, κατά τδ δυνατόν. Τόν σκοπό του αὐτόν επέτυχε μόνον έως ένα βαθμό, με την εφαρμογή τής κοινοβουλευτικῆς «άρχης τής δεδηλωμένης». Και λέω έως ένα βαθμό, διότι οί βασιλικές έπεμβάσεις στην πολιτική τών κυβερνήσεων δέν έπαυσαν. Μετά και παρά την άρχή τής δεδηλωμένης επανελήφθησαν φαινόμενα διορισμοῦ κυβερνήσεων μειοψηφίας ή εξαναγκασμοῦ κυβερνήσεων πλειοψηφίας σε παραίτηση. Ακραία υπῆρξε ή περίπτωση που ο Γεώργιος ο Α' έπαυσε κυριολεκτικά, τδ 1892, την κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη, του οποίου ζήτησε παραίτηση. "Ομως ο Δηλιγιάννης άρνήθηκε, με

όμόφωνη δὲ τῇ γνώμῃ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἀνέφερε στὸν βασιλέα ὅτι «δὲν ἔχει λόγον οὐδὲ δικαίωμα νὰ παραιτηθῇ, ἀφοῦ ἀπολαμβάνει πλήρους τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Κοινοβουλίου», ἐπικαλούμενος δηλαδὴ τὴν ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης. Ἔτσι τὸ βασιλικὸ διάταγμα περὶ παύσεως τοιχοκολλήθηκε στὸ σπίτι του! Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ μοναδικὴ στῆ συνταγματικὴ μας ἱστορία περίπτωση παύσεως — κατὰ κυριολεξία παύσεως — πρωθυπουργοῦ. Ἄλλὰ καὶ τὸν Χ. Τρικούπη, πλειοψηφοῦντα στῆ Βουλῇ, ἐξανάγκασε σὲ παραίτηση, τὸ 1893 καὶ τὸ 1895, ὁ Γεώργιος ὁ Α'. Οἱ δὲ διάδοχοί του συνέχισαν σποραδικὰ τὴν ἴδια τακτικὴ, ὅταν ἤθελαν νὰ ἐπιβάλουν τὴν προσωπικὴ πολιτικὴ τους: τὸ 1915 ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Α' (ἢ IB' κατὰ συνέχεια τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων!) ἐξανάγκασε σὲ παραίτηση δις τὸν Ἑλ. Βενιζέλο παρ' ὅτι εἶχε τὴν πλειοψηφία στῆ Βουλῇ· τὸ 1936 ὁ Γεώργιος ὁ Β' διόρισε πρωθυπουργὸ τὸν Ι. Μεταξᾶ παρ' ὅτι δὲν εἶχε τὴν πλειοψηφία στῆ Βουλῇ· τὸ 1963 ὁ Παῦλος ἐξανάγκασε σὲ παραίτηση τὸν Κ. Καραμανλῆ παρ' ὅτι εἶχε τὴν πλειοψηφία στῆ Βουλῇ· τὸ 1965 ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Β' (ἢ II' ἢ ὁ τελευταῖος) ἐξανάγκασε σὲ παραίτηση τὸν Γ. Παπανδρέου παρ' ὅτι εἶχε τὴν πλειοψηφία στῆ Βουλῇ.

Ὁ Χαρ. Τρικούπης δὲν ἦταν πάντως ἀντίθετος πρὸς τὸν βασιλικὸ θεσμό· δὲν ἦταν δημοκρατικὸς ὅπως π.χ. τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ρόκκος Χοιδᾶς, ὁ Γ. Φιλάρετας, ὁ Τιμ. Φιλήμων ἢ ὁ Κ. Λομβάρδος. Ἦταν ἕνας σαφῶς φιλελεύθερος πολιτικὸς ποὺ ἤθελε τὸν κατὰ τὸ Σύνταγμα ἀνεύθυνο βασιλέα νὰ μὴν ἀναμιγνύεται στὸν πολιτικὸ βίον καὶ νὰ μὴν ἐπεμβαίνει στὸ ἔργο τῆς κυβέρνησης, τῆς ὑπεύθυνης ἔναντι τῆς Βουλῆς. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε τὸ περιεχόμενον τῆς κοινοβουλευτικῆς ἀρχῆς, τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ὁποίας προώθησε. Ὁ Μεσολογγίτης πολιτικὸς, πιστὸς πρὸς τὸ ἰσχύον πολίτευμα, φρόντιζε νὰ εἶναι διαλλακτικὸς, νὰ μὴν ἔρχεται σὲ προστριβὲς μὲ τὸν βασιλέα, τὸν ὁποῖο σεβόταν, καθὼς καὶ τὴν ὅλη ἐθιμοτυπία τῆς Αὐλῆς, ὑπέγραφε μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὴν μοναρχικὴ παράδοση, ὅταν ἀπευθυνόταν σ' αὐτόν: «τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος πιστὸς — ἢ ταπεινὸς — θεράπων» (ὅπως ἄλλωστε ὑπέγραφε ἀργότερα, τὸ 1915, καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος). Ἐπὶ πλέον εὐνόησε πολλαπλῶς τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ τὴν ἐνίσχυσε μὲ προνόμια (οἰκονομικά, ἀξιομάτων στὸ στράτευμα κ.λπ.).

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ὁ Γεώργιος ὁ Α' παρέμεινε πάντοτε δύσπιστος καὶ ἐφεκτικὸς ἔναντι τοῦ Τρικούπη, τοῦ ὁποίου ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία δέχθηκε ἀπὸ τὰ Ἀνάκτορα τὸ τελικὸ πλήγμα καὶ ἔληξε τὸ 1895. Ἀφορμὴ δόθηκε μὲ τὴν παρουσία καὶ ἐπέμβαση τοῦ τότε διαδόχου Κωνσταντῖνου, ἐφίππου καὶ ἐν στολῇ, σὲ ἕνα ἀντικυβερνητικὸ συλλαλητήριον στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως ποὺ εἶχε ὀργανώσει ἡ ἀντιπολίτευση, διαμαρτυρούμενη γιὰ τοὺς φόρους ποὺ εἶχε ἐπιβάλει ὁ Τρικούπης. Ὁ πρωθυπουργὸς διαμαρτυρήθηκε στὸν βασιλέα γιὰ τὸ πειθαρχικὸ παράπτωμα τοῦ διαδόχου, ὁ ὁποῖος, ὡς διοικητὴς Σώματος Στρατοῦ, εἶχε ὡς προ-

ιστάμενο τὸν ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τὴν Κυβέρνηση. Ὄταν δὲ ὁ Γεώργιος θέλησε νὰ καλύψει τὸν διάδοχο, ὁ Τρικούπης τοῦ μίλησε αὐστηρὰ καὶ παραιτήθηκε λέγοντας (σύμφωνα μὲ τὸν βιογράφου του Δ. Πουρνάρα): «Εὔρατε [ἄλλους] κυβερνήτας, ἐπιδοκιμάζοντας τοιαύτας ἐπεμβάσεις τῆς βασιλείας». Ἐπακολούθησε διορισμὸς κυβερνήσεως ἀπὸ αὐλικούς, μὲ τὴν ὁποία ὁ Γεώργιος διέλυσε τὴ Βουλὴ. Στὶς ἐκλογὰς πού ἔγιναν στὴ συνέχεια ὁ Χ. Τρικούπης, ὑποψήφιος στὴν πατρίδα του, τὸ Μεσολόγγι, δὲν ἐξελέγη βουλευτῆς, μὲ διαφορὰ τριῶν ψήφων. Ὄταν δὲ τοῦ ἀνήγγειλαν τὸ ἀποτέλεσμα, περιορίσθηκε νὰ πεῖ τὸ γνωστό: «'Ανθ' ἡμῶν λοιπόν, ὁ κ. Γουλιμῆς». Ἔτσι ὁ ἄσημος Γουλιμῆς βρῆκε ἀναπάντεχα καὶ κατ' ἀντανάκλαση κάποια θέση στὴν Ἱστορία (ἂν καί, κατὰ μία ἐκδοχὴ πού ἀνέφερε σὲ ὁμιλία του, τὸν περασμένο Μάρτιο, στὸ «Πνευματικὸ Κέντρο Ρουμελιωτῶν» ὁ διακεκριμένος πρῶην βουλευτῆς καὶ δήμαρχος Μεσολογγίου κ. Χρῆστος Μπασαγιάννης, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ φράση αὐτὴ ἐλέχθη πράγματι ἀπὸ τὸν Τρικούπη). Ἐνα χρόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας ἤρθε τὸ τέλος τῆς ζωῆς. Ὁ μεγαλύτερος καὶ διεθνῶς διασημότερος Ἕλληνας πολιτικὸς τοῦ 19ου αἰῶνα — εἶχε προηγηθεῖ ὁ Ι. Καποδίστριας —, αὐτοεξόριστος στὴ Γαλλία, πέθανε πικραμένος στὶς Κάννες, στὶς 30 Μαρτίου 1896, σὲ ἡλικία 64 ἐτῶν. Ἡ συμβολὴ τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ σ' αὐτὸ τὸ τέλος ὑπῆρξε ἴσως μοιραία. Καὶ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὡς οἶονεὶ ἀνταποδοτικὴ τῆς συμβολῆς τοῦ Τρικούπη στὸν περιορισμὸ τῶν παραδοσιακῶν «προνομιῶν» τοῦ Στέμματος μὲ τὴν καθιέρωση τῆς κοινοβουλευτικῆς ἀρχῆς τῆς δεδηλωμένης, πού σήμαινε ὅτι «ὁ βασιλεὺς βασιλεύει, ἀλλὰ δὲν κυβερνᾷ» (σύμφωνα μὲ τὴ ρῆση τοῦ Γάλλου πολιτικοῦ Thiers, πού εἶχε τονίσει, ἤδη ἀπὸ τὸ 1829, ὅτι «le roi règne et ne gouverne pas»).

VI

Ὡς πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμὸ ὀρισμένων ἄλλων θεσμῶν τοῦ δημόσιου βίου ὁ Χ. Τρικούπης ὑπῆρξε κάπως τυχερότερος — προφανῶς ἐπειδὴ ὑπῆρξε τολμηρότερος.

Ὁ βαθμιαῖος ἀστικὸς μετασχηματισμὸς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει, ἐπέβαλλε τὴν ἀνάγκη ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς κρατικῆς μηχανῆς, ὥστε νὰ ὀργανωθεῖ μὲ τρόπο ὀρθολογικὸ, γιὰ νὰ λειτουργεῖ ἄρτια, μεθοδικὰ καὶ ἀποδοτικά.

Κατὰ τὰ ἔτη πού εἶχε τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας καὶ ἰδίως κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν δύο βασικῶν περιόδων πού ἦταν πρωθυπουργός, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1882 ἕως τὸ 1885 καὶ ἀπὸ τὸ 1886 ἕως τὸ 1890, ὁ Τρικούπης κατέβαλε συστηματικὴ ἐπίμονη καὶ ἐπίπονη προσπάθεια ἀφ' ἑνὸς νὰ ἀνακαινίσει τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ νὰ διαμορφώσει ἓνα σύγχρονο γιὰ τὴν ἐποχὴ του φιλελεύθερο «κράτος δικαίου» κατὰ τὰ πρότυπα τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κρατῶν, ἀφ'

έτέρου δὲ νὰ δημιουργήσει, μὲ τὴν κατασκευὴ μεγάλων δημόσιων ἔργων, τὴν κατάλληλη ὑλικοτεχνικὴ ὑποδομὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξή τῆς χώρας. Ἡ ἀνακαινιστικὴ μέριμνά του ἐκδηλώθηκε εἰδικότερα στοὺς ἐξῆς τομεῖς: δημόσια διοίκηση, ἐκπαίδευση, ἔνοπλες δυνάμεις καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.

α. *Δημόσια Διοίκηση.* Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, πλὴν τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν, δὲν ἦσαν μόνιμοι. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι δυνατὸν νὰ ἀπολυθοῦν ὅποτεδήποτε μὲ ἀπλὴ ἀπόφαση τοῦ οἰκείου ὑπουργοῦ. Σὲ κάθε δὲ κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ γίνονταν ὁμαδικὲς ἀπολύσεις δημοσίων ὑπαλλήλων (μὴ «ἡμετέρων») γιὰ νὰ διορισθοῦν στὶς κενούμενες θέσεις οἱ «ἡμέτεροι» τῆς νέας ἐξουσίας. Καὶ οἱ ἀπολύμενοι συγκεντρώνονταν στὴν πρὸ τοῦ ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν πλατεῖα, ὅπου ἔκλαιαν τὴ μοῖρα τους — Πλατεῖα Κλαυθμῶνος — ἀναζητώντας κάποιον «μέσον» (πολιτευόμενον ἐν γένει) γιὰ νὰ ἐπαναπροσληφθοῦν στὸ δημόσιο. Ἡ ἔλλειψη μονιμότητος τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ ἡ συνακόλουθη ἐπαγγελματικὴ καὶ οἰκονομικὴ τους ἀνασφάλεια τοὺς καθιστοῦσαν ἀπόλυτα ἐξαρτημένους ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κυβέρνησι. Βρίσκονταν ἔτσι στὸ ἔλεος τῶν βουλευτῶν καὶ τῶν κατὰ τόπους κομματαρχῶν, οἱ ὅποιοι εὐκόλα μποροῦσαν νὰ τοὺς καταστήσουν πειθήνια ὄργανά τους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ἐκλογικῆς πελατείας τους καὶ σὲ βάρος τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων τους. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μονιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων κατοχυρώθηκε μὲ τὴ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση τοῦ 1911 (ἄρθρο 102). Ἐκτοτε ἰσχύει, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπιτήδεια μεθόδευση τῆς πρόσληψης «ἐκτάκτων» ὁ θεσμὸς ἔχει διαβρωθεῖ.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς δικαστικῆς λειτουργίας, ὥστε οἱ δικαστὲς νὰ μὴν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ὁ Τρικούπης φρόντισε νὰ ἀναβαθμίσει ποιοτικὰ καὶ βελτιώσει τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς δημόσιας διοικήσεως. Μὲ τὸν νόμο ΑΚΑ' τοῦ 1883 «περὶ προσόντων τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων», γιὰ πρώτη φορὰ θεσπίσθηκε κάποιον ἀντιστοιχία μεταξὺ προσόντων μόρφωσης καὶ ὑπαλληλικῆς σταδιοδρομίας: τὸ ἀπολυτήριον τοῦ γυμνασίου καθιερώθηκε ὡς προσὸν γιὰ τὸν διορισμὸ σὲ ὀρισμένες θέσεις, καθὼς καὶ σύστημα διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν πρόσληψη ὑπαλλήλων στὸ δημόσιο. Παράλληλα δὲ θεσπίσθηκαν εἰδικὲς ρυθμίσεις γιὰ τὴν πειθαρχικὴ δίωξη καὶ τὴν ἀπόλυση καὶ δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ καθιερώθηκε τὸ ἀμετάθετο, γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα, καθὼς καὶ ἡ ὑποχρέωση παραμονῆς σὲ μία βαθμίδα, ἐπὶ ὀρισμένο χρόνον, πρὶν τεθεῖ θέμα προαγωγῆς τους. Ὅμως, ὅταν ὁ μόνιμος ἀντίπαλος τοῦ Τρικούπη, ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης κέρδισε τὶς ἐκλογὰς τοῦ 1885, δὲν δίστασε νὰ προβεῖ στὴν κατάργησιν τοῦ ἐν λόγω νόμου.

β. *Ἐκπαίδευση.* Μία ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες τοῦ Τρικούπη ὑπῆρξε ἡ βελτίωση τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας μὲ στόχον τὴν ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπι-

πέδου τοῦ λαοῦ. Ἐτσι, τὸ 1882 ἰδρύθηκαν τρία εἰδικὰ σχολεῖα γιὰ τὴν κατάρτιση τῶν δασκάλων (διδασκαλεῖα) καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο στάλθηκαν πολλοὶ μὲ ὑποτροφίες στὸ ἐξωτερικό. Τὸ 1884 ἀναμορφώθηκε ριζικὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα. Καθιερώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μάθημα τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας (τῆς καθαρῆς) καὶ τῆς σύγχρονης γραμματικῆς, τὸ μάθημα τῆς γυμναστικῆς, τὸ μάθημα τῆς ἰχνογραφίας, καθὼς καὶ τῶν γαλλικῶν, ποὺ ἦταν τότε ἡ «διεθνῆς» γλώσσα. Παράλληλα προκηρύχθηκε διαγωνισμὸς γιὰ τὴν ἐκπόνηση νέων διδακτικῶν βιβλίων ποὺ ἀντικατέστησαν τὰ παλιά. Ἐπίσης δόθηκε προσοχὴ στὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευση: ἰδρύθηκαν, τὸ 1882, εἰδικὲς ἐμποροναυτικὲς σχολές, σὲ παραθαλάσσιες πόλεις, τὸ δὲ 1887 εἰδικὰ γεωργικὰ σχολεῖα σὲ μικρὲς ἐπαρχιακὲς πόλεις, καὶ ἀναδιοργανώθηκε τὸ Πολυτεχνεῖο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Τσουκαλᾶς, ὁ Τριούπης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πολιτικὸς ἐκφραστὴς μιᾶς συνειδητῆς ἀστικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς.

Ἀξίζει ἐξ ἄλλου νὰ σημειώσω ὅτι ἔγιναν προσπάθειες γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ καταπιεστικοῦ κλίματος ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὰ σχολεῖα καὶ γιὰ τὴ μείωση τῆς αὐταρχικῆς συμπεριφορᾶς τῶν δασκάλων. Τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας μὲ ἐπανειλημμένες ἐγκυκλίους ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς νομάρχες τὴν ἐπιβολὴ κυρώσεων στοὺς δασκάλους ποὺ ἐπέμεναν σὲ ἀθρόους «ραβδισμοὺς, καλαμισμοὺς καὶ οἰουσιδήποτε αἰκισμοὺς» εἰς βάρος τῶν μαθητῶν.

γ. *Ἐνόπλιες Δυνάμεις καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ.* Βασικὴ πολιτικὴ ἐπιλογή τοῦ Τριούπης ἦταν ὁ παραπληρωματικὸς συνδυασμὸς τῆς ἐνίσχυσης τοῦ ἀξιωμαχοῦ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων μὲ τὴν ἄσκηση φιλειρηνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ μὲ τὴν ἐπιδίωξη συνεργασίας μὲ τὰ ἄλλα κράτη τῆς Βαλκανικῆς. Θεωρώντας ὡς ὑψίστης ἐθνικῆς προτεραιότητος τὴ στρατιωτικὴ θωράκιση τῆς χώρας, παρά τὸ βαρὺ οἰκονομικὸ κόστος ποὺ συνεπαγόταν, ὁ Τριούπης, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδό του στὴν ἐξουσία, τὸ 1882, ἐπὶ κεφαλῆς μιᾶς ἀνετῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας, ἐπιδόθηκε σὲ συστηματικὴ προσπάθεια ἀναδιοργάνωσης καὶ ἐνίσχυσης τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Πρὸς τοῦτο ὡς πρωθυπουργὸς ἀνέλαβε προσωπικὰ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Στρατιωτικῶν, πράγμα ποὺ παραξένεψε πολλοὺς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, γιατί μέχρι τότε συνηθιζόταν τὸ ὑπουργεῖο αὐτὸ νὰ διευθύνεται ἀπὸ στρατιωτικὸν (ἐκτὸς ἀπὸ ἀνάλογο προηγούμενο τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἄλ. Κουμουندούρου, ἐπὶ ἓνα δῆμηνο, τὸ 1870-71). Ὁ «πολίτης» ὑπουργὸς ἐπέβαλε ἐν πρώτοις αὐστηρὴν πειθαρχία στὰ στελέχη τοῦ στρατεύματος, ὥστε νὰ παύσουν νὰ κομματίζονται. Τὸ ἰσχύον τότε Σύνταγμα τοῦ 1864 δὲν καθιέρωνε τὸ ἀσυμβίβαστο τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιωματοῦ πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀξιωματικοῦ, πρᾶγμα ποὺ συνέβη μόλις τὸ 1911, μὲ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Μέχρι τότε πολλοὶ οἱ ἀξιωματικοὶ ἦσαν ταυτόχρονα

βουλευτές. Τὸ 1882 ὑπῆρχαν πενήντα ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματικοὶ βουλευτές. Ἄμέσως ψηφίσθηκε νόμος, τὸ 1882, ποὺ ἔθετε τοὺς πολιτευόμενους ἀξιωματικούς σὲ ὑποχρεωτικὴ «συνταγματικὴ» διαθεσιμότητα, τὸ δὲ 1886, μὲ ἄλλους δύο νόμους, ἀπαγορεύθηκε ἡ προσμέτρηση τῆς βουλευτικῆς θητείας στὸν χρόνον ποὺ ὑπολογιζόταν στὴν ἐπετηρίδα γιὰ τὶς προαγωγὰς τῶν ἀξιωματικῶν, πρᾶγμα ποὺ ἀπεθάρρυνε τὶς βουλευτικὰς τοὺς φιλοδοξίας.

Ἦδη μέσα στὸν πρῶτον μῆνα τῆς προηγούμενης πρωθυπουργίας τοῦ Τρικούπη εἶχε θεσπισθεῖ, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1880, ἡ γενικὴ στρατολογικὴ ὑποχρέωση τῶν πολιτῶν, ἀπαγορεύθηκε ἡ συγκρότηση ἀτάκτων σωμάτων καὶ καταρτίσθηκε νέος ὀργανισμὸς τοῦ στρατοῦ. Στὸ πλαίσιον τῆς προσπάθειας γιὰ ἐκσυγχρονισμόν τοῦ στρατεύματος ἀναδιοργανώθηκε, τὸ 1882, ἡ Σχολὴ Εὐελπίδων καὶ καθιερώθηκε τὸ ἀπολυτῆριον γυμνασίον ὡς προσὸν γιὰ τὴν ἐγγραφήν σ' αὐτήν, ἐνῶ ταυτόχρονα δημιουργήθηκε Σχολὴ Ὑπαξιωματικῶν. Ἰδρύθηκε ἡ Σχολὴ Δοκίμων, γιὰ τὸ πολεμικὸ ναυτικόν, καθὼς καὶ εἰδικὰς Σχολὰς Πυροβολικοῦ καὶ Ἴππικοῦ, ἐπίσης δέ, τὸ 1887, Σχολὴ Ἐφέδρων Ἀξιωματικῶν. Ἐξ ἄλλου μετακλήθησαν γαλλικὰς στρατιωτικὰς καὶ ναυτικὰς ἀποστολὰς γιὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, τοῦ δὲ τελευταίου αὐξήθηκε σημαντικῶτα ἡ δύναμις πυρὸς μὲ τὴν ἀπόκτησιν, σύμφωνα μὲ τὸ ἐξοπλιστικὸν πρόγραμμα τῆς κυβέρνησης Τρικούπη, τριῶν θωρηκτῶν («Ὑδρα», «Σπέτσαι», «Ψαρά») καὶ δεκαεννέα τορπιλοβόλων, ποὺ ἐξασφάλισαν στὴν Ἑλλάδα ναυτικὴ ὑπεροχὴ ἔναντι τῆς Τουρκίας.

Ἡ ἀνανέωσις καὶ ἐνίσχυσις τοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ ἡ ἀναδιοργάνωσις τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων ἀποτελοῦσε ἓνα σοβαρὸν διαπραγματευτικόν — καὶ ὄχι μόνον — ὄπλον ἐν ὄψει τῆς προϊούσας παρακμῆς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς αὐξουσας ἑξάρτησιν τοῦ σλαβικοῦ ἐθνικισμοῦ, ὥστε ἡ Ἑλλάδα νὰ εἶναι δύναμις ὑπολογίσιμη, ἰσχυρὴ καὶ ἔτοιμη γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὶς ἐθνικὰς τῆς διεκδικήσεις — ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου — κατὰ τὴν προβλεπόμενὴν ὡς προσεχῆ κατάρρευσιν τοῦ «Μεγάλου Ἀσθενοῦς» καὶ τῆς διανομῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐδαφῶν τῆς Τουρκίας μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν — τῶν ὁποίων οἱ ἐθνότητες ἦταν σ' αὐτὴν ὑπόδουλες — πρᾶγμα ποὺ συνέβη τὸ 1912-13.

Συναφῆς πρὸς τὴν προοπτικὴν αὐτὴν ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαίρως συλλάβει, ἤδη τὸ 1866-67 ὡς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Κυβέρνησης Κουμουνδούρου καὶ κατόπιν ὡς πρωθυπουργός, τὴν ἰδέαν τῆς συνεννόησιν καὶ συνεργασίας τῶν βαλκανικῶν λαῶν — τῆς «εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς» — γιὰ τὴν ἀποτίναξιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τὰ ἐδάφη τους. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν ὅτι σὲ ἐξάμηνον περιοδείαν του, τὸ 1891, στίς γειτονικὰς χώρας, στὸ

Βελιγράδι και στη Σόφια — παρ' ὅτι βρισκόταν στην ἀντιπολίτευση — προσπάθησε με ἐπίσημες ἐπαφές νὰ προωθήσει τὴ συνεννόηση τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ὅχι πάντως μέχρι μιᾶς οἰασδῆποτε μορφῆς οἰονεὶ ὁμοσπονδιοποίησης (ὅπως ἐσφαλμένα νομίσθηκε ἀπὸ κάποιους), τὴν ὁποία ὁ Τρικούπης ὅχι μόνο δὲν ἐπρότεινε κἀν, ἀλλὰ τὴν θεωροῦσε πρακτικῶς ἀνέφικτη και ἐθνικῶς ἐπιζήμια.

Παράλληλα ὅμως, με δεδομένη τὴν ἀπόλυτη τότε κυριαρχία τῆς Ἀγγλίας στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἔκρινε ὅτι ἀναγκαστικά ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας ἐνδείκνυται νὰ εἶναι εὐμενῆς, κατ' ἀρχὴν, πρὸς τὴν τότε θαλασσοκράτειρα, με τὴν ὁποία ἄλλωστε στενὲς οἰκονομικὲς σχέσεις και ἀντίστοιχα συμφέροντα εἶχε ἡ ἄρχουσα μεγαλοαστικὴ τάξη, τόσο ἡ ἐγχώρια ὅσο και ἡ τῆς διασπορᾶς. Κατηγορήθηκε ὁ Τρικούπης ὡς ἀγγλόφιλος. Ὅμως ποτὲ δὲν ὑποτάχθηκε στὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ. Ἀντίθετα προσπάθησε, με τὴ διπλωματικὴ του ἱκανότητά, νὰ τὴν χρησιμοποιήσει ἐπωφελῶς γιὰ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔχει γράψει ὁ Γ. Μαῦρος, «ὁ Τρικούπης ἀπὸ τὴν Ἀγγλία πῆρε· δὲν ἔδωσε». Καὶ ὅπως προσέθεσε ὁ Π. Κανελλόπουλος, «ἀπὸ τὴν Ἀγγλία υἱοθέτησε τὸ ὠραιότερο τέκνο τῆς, τὸν κοινοβουλευτισμό».

Ἀπέναντι στις μεγάλες Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ὁ Τρικούπης προσπάθησε νὰ προβάλλει μία Ἑλλάδα ἰσχυρὴ, ἐκσυγχρονισμένη και «ἐξευρωπαϊσμένη», ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι «σεβαστὴ στοὺς φίλους τῆς και τρομερὴ στοὺς ἐχθροὺς τῆς». Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ λόγιο του σὲ τελετὴ ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ παροικία τοῦ Λονδίνου, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1885: «Ἐθνικὴ πολιτικὴ εἶναι ἡ πρωτοβουλία τῆς Ἑλλάδος ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οὐδὲν δύναται νὰ ἐπιτύχη ἡ Ἑλλάς ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἄνευ τῆς συμπράξεως τῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ἡ Εὐρῶπη παρέχει τὴν σύμπραξίν τῆς ὑπὲρ τοῦ δικαίου εἰς μόνον τὸν κατακτῶντα αὐτό, ἤτοι εἰς τὸν ἀναλαμβάνοντα τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἐνεργείας και ἐμμένοντα». Ἀξίζει νὰ σημειώσω ὅτι στὸν ἴδιο λόγιο του ὁ Τρικούπης εἶπε και τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ἔχει τὸ καθήκον νὰ ἐνδιαφέρεται περὶ τῆς Μακεδονίας και τὸ δικαίωμα ν' ἀξιοῖ, ὅπως ἡ διενεργουμένη μεταβολὴ τοῦ καθεστῶτος ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου μὴ ἀποβῆ ἐπιζήμιος εἰς τὸν Ἑλληνισμόν τῆς Μακεδονίας».

Μεγαλεπήβολος ἀλλὰ και ρεαλιστὴς πολιτικὸς και δεινὸς διπλωμάτης, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἀσκοῦσε μία ἐξωτερικὴ πολιτικὴ «θωρακισμένη» με ἰσχυρὸ στράτευμα, βάζει ἐνὸς καλὰ μελετημένου ἐξοπλιστικοῦ προγράμματος, ἐπεδίωξε δὲ προδρομικὰ νὰ καταστήσει τὴν Ἑλλάδα εὐρωπαϊκὴ δύναμη. Ἐξ ἄλλου, χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας, με τὴν ὁποία συμπεριφερόταν ὁ Τρικούπης ἐναντι τῶν μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν νεώτατος ἀνέλαβε τὸ Ἰπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ἀντὶ νὰ μεταβεῖ αὐτὸς στις ξένες πρεσβεῖες,

ὅπως συνέβαινε μέχρι τότε, ἀπήτησε νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν πρῶτοι οἱ ξένοι πρέσβεις ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων του.

δ. *Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.* "Ἐνα σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς ἀνακαινιστικῆς προσπάθειας τοῦ μεγάλου Μεσολογγίτη πολιτικοῦ ὑπῆρξαν τὰ πολυάριθμα δημόσια ἔργα καὶ ἡ δημιουργία σύγχρονης ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς, ὥστε νὰ διευρυνθεῖ καὶ ἐνοποιηθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ πού βρισκόταν σὲ προκαπιταλιστικὴ κατάσταση, κατατημένη σὲ πολλές τοπικὲς νησίδες. Πρὸς τοῦτο ἕνα πρῶτο μέλημά του ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν. Ἔως τὸ 1882 ὑπῆρχαν μόνο 1359 χιλιόμετρα ἀμαξιτῶν ὁδῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 2/3 βρισκόνταν στὰ Ἐπτάνησα καὶ χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀγγλοκρατίας. Ὑστερα ἀπὸ ὀκτῶ χρόνια, τὸ 1890, τὸ ὀδικὸ δίκτυο εἶχε τριπλασιασθεῖ φθάνοντας περίπου στὰ 4000 χιλιόμετρα. Ὅταν ὁ Τρικούπης σχημάτισε τὴν πρώτη βιώσιμη Κυβέρνησή του (1882-1885) ἡ μόνη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ πού ὑπῆρχε ἦταν ἡ γραμμὴ Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, μήκους 12 χιλιομέτρων. Τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο τῆς χώρας ἀναπτύχθηκε μὲ γοργὸ ρυθμὸ καὶ τὸ 1890 ἔφθασε τὰ 1300 χιλιόμετρα, καλύπτοντας τὴν Πελοπόννησο, τὴ Θεσσαλίαν καὶ τὴ βορειοδυτικὴν Στερεὰ Ἑλλάδα. Ἔτσι ὁ Τρικούπης δικαίως ἀναγνωρίσθηκε ὡς θεμελιωτὴς τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν τῆς χώρας.

Ταυτόχρονα ἀνασυγκροτήθηκαν τὰ ἐμπορικὰ λιμάνια, ἔγιναν πολλὲς κατασκευὲς λιμενικῶν ἔργων, τοποθετήθηκαν φάροι σὲ ἐπικίνδυνα σημεῖα τῶν ἀκτῶν. Στὸ ὀδικὸ δίκτυο κατασκευάσθηκαν γέφυρες, ἔγιναν ἐπίσης ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα, μὲ σημαντικότερο τὴν ἔναρξιν τῆς ἀποξήρανσης τῆς λίμνης Κωπαΐδας. Τὸ 1882 ἄρχισε ἡ διάνοιξη τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, ἡ δὲ διώρυγα ἐγκαινιάσθηκε τὸ 1893, περιορίζοντας περίπου στὸ μισὸ τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴν Ἰταλίαν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν καὶ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία ἔγινε βαθμηδὸν ἀτμοκίνητη: τὸ 1875 τὰ ἀτμοκίνητα πλοῖα ἦταν 28, τὸ 1883 ἔγιναν 50, τὸ 1893 ἔφθασαν στὰ 107, καὶ σὲ τόννους ἀπὸ 8241 ἔφθασαν στοὺς 144.975. Ναι μὲν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δημόσια ἔργα εἶχαν ἤδη προγραμματισθεῖ ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις δύο ἐπίσης ἐπιφανῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου καὶ τοῦ Ἐπαμ. Δεληγιώργη (καὶ τούτου γόνου τοῦ Μεσολογγίου). Ὅμως ἡ κυβερνητικὴ ἀστάθεια καὶ ἡ ἔλλειψη πόρων ἐμπόδισαν τὴν πραγματοποίησίν τούς.

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ὑπῆρξε τολμηρότερος καὶ ἀποφασιστικότερος. Βάσει ἑνὸς καλὰ ὀργανωμένου ἀναπτυξιακοῦ προγράμματος προέβη στὴ μεταρρύθμιση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ φρόντισε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς: ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴ συνάψην σειρᾶς δανειῶν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν — ὁ ὑπέρμετρος δανεισμὸς ὀδήγησε πάντως στὸ «δυστυχῶς ἐπτωχεύσαμεν» πού μὲ παρρησίαν ὁμολόγησε ὁ Τρικούπης, τὸ 1893 — ἀφ'

ἐτέρου δὲ μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἐκτεταμένης φορολογίας, ἰδίως μὲ ἔμμεσους φόρους στὴν κατανάλωση καὶ μὲ τελωνειακούς δασμούς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῶν φόρων σὲ ἑκατομμύρια (ὅπως τὴν σημειώνει ὁ Κ. Βεργόπουλος): τὸ 1871 ἄμεσοι φόροι 21, ἔμμεσοι 13, σύνολο 34· τὸ 1880 ἄμεσοι 20, ἔμμεσοι 23, σύνολο 43· τὸ 1895 ἄμεσοι 35, ἔμμεσοι 60, σύνολο 95. Ἔτσι ὅμως ἡ ἀύξηση τῶν ἐσόδων τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ ἐπεβάρυνε ἰδίως τὶς λαϊκὲς τάξεις, οἱ ὁποῖες δικαίως δυσφοροῦσαν. Οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Τρικούπη ὡς «φορομπήχτη» καὶ ὡς «Πετρέλαιου» (ἐπειδὴ εἶχε φορολογήσει τὸ φωτιστικὸ πετρέλαιο ποῦ ἦταν τότε σὲ κοινὴ χρῆση), καθὼς καὶ τὸ σύνθημα «κάτω οἱ φόροι» ποῦ ἔριχναν ἐναντίον του οἱ δηλιγιαννικοί, δὲν ἦταν χωρὶς βάση. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς ἡμέρες τοῦ Χαρ. Τρικούπη ἰδρύθηκαν τὰ πρῶτα σωματεῖα καὶ σημειώθηκαν οἱ πρῶτοι ἀπεργιακοὶ ἀγῶνες τῆς τότε ἰσχυρῆς ἀκόμη ἐργατικῆς τάξης.

Στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας συνέβαλε ἀποφασιστικὰ καὶ ἡ ἀπὸ τὸν Τρικούπη μεθοδευθεῖσα καὶ διευκολυνθεῖσα ἀθρόα εἰσροὴ καὶ ἐπένδυση κεφαλαίων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, τόσο ἐκ μέρους ἀλλοδαπῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς μεγαλεμπόρους, μεγαλοεπιχειρηματίες καὶ τραπεζίτες τῆς διασποράς, τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν τὸ σύνολο ἢ μέρος τῶν οἰκονομικῶν τους δραστηριοτήτων στὴν Ἑλλάδα, ὅπως οἱ Συγγρός, Σικιουλίδης, Ζάππας, Ζαρίφης, Μελάς, Ζωγράφος καὶ ἄλλοι.

Πάντως εἶναι βέβαιο: ὅτι ἐπὶ Τρικούπη ἔγινε ἡ πρώτη συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ταχύρρυθμη ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀλλάξει αἰσθητὰ, μέσα σὲ μία δεκαετία, ὄχι μόνον ἡ οἰκονομικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ φυσιογνωμία τῆς χώρας.

VII

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἦταν κατ' ἐξοχὴν «κοινοβουλευτικὸς ἀνὴρ». Ὅχι μόνον ἐπειδὴ στὴν πράξη θεμελίωσε τὸ κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ θεωροῦσε ὡς τὸν πιὸ κατάλληλο θεσμὸ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ὅλου προβλήματος διακυβέρνησης τῆς χώρας καὶ εἰδικότερα τῆς δυσλειτουργίας τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς διοικητικῆς καχεξίας, ἐλπίζοντας ὅτι στὸ πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος θὰ διαμορφωθοῦν βαθμηδὸν δύο κόμματα — ὁ Τρικούπης ἦταν ὑπέρμαχος τοῦ δικομματισμοῦ — τὰ ὁποῖα θὰ ἐναλλάσσονταν στὴν ἐξουσία καὶ ἔτσι θὰ ἔπαυε ἡ κυβερνητικὴ ἀστάθεια καὶ οἱ δυσμενεῖς κοινωνικο-πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τῆς.

Χαρακτηριστικό ενός κοινοβουλευτικού πολιτικοῦ—δηλαδή πολιτικοῦ τοῦ Κοινοβουλίου, καὶ ὄχι τοῦ ἐξώστη καὶ τῆς ἀγορᾶς — εἶναι τὸ ἦθος καὶ τὸ ὕφος, καθὼς καὶ ὁ τρόπος ἀγορεύσεων. Αὐτὰ εἰσήγαγε ὁ Τρικούπης στὴν ἐλληνικὴ Βουλὴ. Τὸ ἀγγλικὸ πρότυπο ἦταν ἔκδηλο. Ὡς γνωστόν, στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων καὶ γενικὰ στὸ ἀγγλικὸ Κοινοβούλιο δὲν ὑπάρχει βῆμα στὸ ὁποῖο νὰ ἀνέρχεται ὁ ὀμιλητής. Τὰ μέλη τοῦ Κοινοβουλίου παίρνουν τὸν λόγο ἀπὸ τὶς θέσεις ὅπου κάθονται. Ἔτσι ὁ λόγος τους δὲν εἶναι τόσο ἀγόρευση πρὸς ἀκροατήριον, ὅσο εἶναι διάλογος καὶ συζήτηση, καθὼς τὰ ἔδρανα τῆς συμπολίτευσης βρίσκονται ἀντίκρου στὰ ἔδρανα τῆς ἀντιπολίτευσης.

Ὁ λόγος τοῦ Τρικούπης ἦταν συγκροτημένος, πυκνός, λιτὸς καὶ δωρικός· προσπαθοῦσε νὰ πείσει μὲ ἐπιχειρήματα καὶ ὄχι νὰ ἐντυπωσιάσει μὲ ρητορικά σχήματα. Βέβαια, ὁ τρόπος αὐτὸς τῶν ἀγορεύσεων ὀφειλόταν καὶ στὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν του. Γράφει σχετικά ὁ Κωστής Παλαμᾶς (ὅπως ἀναφέρει ὁ Π. Μαστροδημήτρης, «Νέα Ἐστία», τεῦχος τῆς 1.3.1996 σελ. 286) «Τὸ ἐπιφυλακτικὸν τῶν τρόπων του, τὸ μεμετρημένον καὶ ὀλιγόλογον αὐτοῦ, τὸ πλαστικῶς ἀκίνητον τῆς φυσιογνωμίας αὐτοῦ, τὸ ἄψογον τῆς ἀγγλιζούσης περιβολῆς, κάτι τι τὸ ψυχρὸν καὶ ξενίζον μέχρι καὶ τῆς προφορᾶς τῶν λόγων του, ἐπεβάλλετο ἐπὶ τῶν ἐκλογέων». Ἴσχυρὴ προσωπικότητα, αὐστηρὸς ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του καὶ στοὺς ἄλλους, ἀκέραιος, ἐπιβλητικὸς, ἀγέρωχος, φλεγματικὸς, κάπως βαρὺς καὶ σκυθρωπός, ἐπίσης δέ, ὅπως τὸν χαρακτηρίζουν οἱ ἱστοριογράφοι του, ἄκρως ἔλλογος, ἄκαμπτος καὶ πεισματάρης — ἢ, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀντίπαλοί του, «κεφάλι ἀγύριστο» καὶ «ξερὸκέφαλος». Ἦταν πολιτικὸς ἡγέτης — *homme d'Etat* —, ὄχι δημαγωγός. Οἱ ρομαντισμοὶ καὶ οἱ συναισθηματισμοὶ δὲν τοῦ πῆγαιναν. Πρότυπο ἑνὸς ἄκρως σοβαροῦ καὶ ἀξιοπρεποῦς ἀστοῦ κοινοβουλευτικοῦ ἡγέτη, «ριζοσπαστικοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ φιλελεύθερου γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὰς» κατὰ τὸν Κ. Καλλία, ὑπῆρξε ὁ Χαρίλαος Τρικούπης. Στὸ πρόσωπό του ἡ ἀνερχόμενη τότε ἀστικὴ τάξη βρῆκε τὸν πρῶτον μεγάλο πολιτικὸ ἡγέτη τῆς, ὁ δὲ Ἑλληνικὸς Λαὸς τὸν μεθοδικὸν πρωτεργάτη τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ βίου του καὶ τὸν ρηξικέλευθον θεμελιωτὴ πολιτικῶν θεσμῶν ἀντάξιων ἑνὸς εὐρωπαϊκοῦ κράτους.

*

Πρὶν κλείσω τὸν λόγο μου θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω κάτι ποῦ εἶχε, μεταξὺ ἄλλων, γραφεῖ γιὰ τὸν Τρικούπην, στίς παραμονὲς τῶν ἐκλογῶν τῆς 3ης Μαΐου 1892, σὲ ἓνα δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας «Ἀκρόπολις» τῆς 15ης Ἀπριλίου 1892: «Διατελοῦμεν εἰς τὸ χεῖλος τοῦ βαράθρου τῆς χρεωκοπίας καὶ ἔχομεν ἀνάγκην στιβαρᾶς χειρὸς, ἵνα μᾶς σώσῃ ἀσφαλῶς ἐκ τῆς πτώσεως· ἡ στιβαρὰ αὕτη χεὶρ εἶνε ἡ χεὶρ τοῦ Χαρ. Τρικούπην, τοῦ ἐπιδεξίου κυβερνήτου[...], τοῦ ὑπερόχου πολιτευτοῦ, ὃν

δικαίως ὁ ἔσω καὶ ἔξω κόσμος τιμᾷ διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἀξίαν. Μάτην πειρῶνται οἱ λαοπλάνοι ἀντίπαλοι αὐτοῦ [...]. Κάλιστα ἐννοεῖ ὁ λαὸς ὅτι αἱ ἀποδιδόμεναι πρὸς τὸν Τρικούπη κατηγορίαι ὅτι δῆθεν ἐπεβάρυνε τὸν τόπον διὰ δανείων εἶνε συκοφαντίαι [...]. Ὁ κ. Τρικούπης διὰ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ δεξιότητος προέβη εἰς δάνεια, ἵνα ἐξοφλήσῃ ἄλλα προηγούμενα τοιαῦτα πιέζοντα τὸν τόπον διὰ τῶν βαρέων αὐτῶν τόκων, διὰ δὲ τοῦ χρήματος τούτου, οὐ μόνον ἔφερε τὴν Ἑλλάδα εἰς σημεῖον ἐπίφθονον πολιτισμοῦ, ἀναπτύξας πολλαπλῶς τὴν συγκοινωνίαν, ἀλλά, τὸ κυριώτερον πάντων, ἐπροίκισε τὴν Ἑλλάδα διὰ ἀξιολόγου θωρηκτοῦ στόλου, πρὸς τὸν ὁποῖον οὐ μόνον ἐπίφθονον ρίπτεται τὸ βλέμμα τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λαῶν καὶ πρὸς ὃν καὶ αὐτῆς τῆς Εὐρώπης ἡ προσοχὴ προσειλικύσθη, χάρις εἰς τὸν ὁποῖον οἱ ἰθύνοντες τῆς Εὐρώπης ἐν τῷ μέλλοντι δὲν δύνανται νὰ παρίδωσι τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ νὰ θεωρῶσιν αὐτὴν ὡς σπουδαῖον παράγοντα ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τὰς μελλούσας αὐτῶν ἀποφάσεις».

Τίτλος τοῦ δημοσιεύματος τούτου ἦταν: «*Ἡ ἐν Ἀργινίῳ ἀγόρευσις τοῦ ὑποψηφίου βουλευτοῦ κ. Ἀριστ. Μάνεση*».

Αὐτὴ ἡ ἀφοσίωσις πρὸς τὸν Τρικούπη ἐνὸς προγόνου μου—ὁ ὁποῖος ὡς ἀξιωματικὸς διετέλεσε ὑπασπιστὴς τοῦ μεγάλου Μεσολογγίτη πολιτικοῦ, ὅταν ὁ τελευταῖος ἦταν ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, στὴ συνέχεια δὲ ἐξελέγη βουλευτὴς τοῦ κόμματός του, ἐνῶ ἐξ ἄλλου, ὡς συνταγματάρχης πυροβολικοῦ, διετέλεσε προσωπάρχης τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, ἐπίσης δὲ καθηγητὴς στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων, — αὐτὴ ἡ προγονικὴ ἀφοσίωσις πρὸς τὸν Χαρίλαο Τρικούπη δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου ἐκτίμησις γιὰ τὸ πλουσιότατο ἐκσυγχρονιστικὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, πολιτικῆς καὶ ἰδιωτικῆς, ἔργο του ποὺ προσπάθησα νὰ σᾶς παρουσιάσω.

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης θεωρεῖται — καὶ ἦταν ἀσφαλῶς — ἓνας ρεαλιστὴς πολιτικὸς ἡγέτης. Ἦταν ὅμως καὶ ὀραματιστὴς. Ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ αὐτὸν προέκυψε τὸ τεράστιο εὖρος τῶν πολιτικῶν σκοπῶν ποὺ προσπάθησε νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἀλλὰ ἀποδείχθηκε πολὺ δυσανάλογο πρὸς τὴ στενότητα τῶν πόρων καὶ τῶν μέσων ποὺ διέθετε τὸ φτωχὸ ἐλληνικὸ κράτος τῆς ἐποχῆς. (Δὲν ὑπῆρχαν τότε τὰ κοινοτικὰ «πακέττα» Delors καὶ Santer). Κάτοχος πλούσιας παιδείας καὶ γενικότερης πνευματικῆς καλλιέργειας, εὐρυμαθὴς καὶ γλωσσομαθὴς, διέθεσε ὅλες τὶς γνώσεις του, τὶς δυνάμεις καὶ τὸ κύρος του γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς χώρας. Ἐξ ἄλλου, ὅπως σημειῶνουν βιογράφοι του (Πουρνάρας) «ἤτο κράσεως ἰσχυροτάτης καὶ διετήρει ὑπὲρ τὸ ἐξηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, τὴν ἀκμὴν ἀνδρὸς νεωτέρου κατὰ 20 ἔτη», ἔτσι δὲ ἐξηγεῖται ἡ ἰκανότητά του νὰ κρατάει, ἐνίοτε, προσωπικὰ ὁ ἴδιος τρία ὑπουργεῖα καὶ νὰ διευθύνει οὐσιαστικά, ὡς πρω-

θυπουργός, και τὰ υπόλοιπα. Καὶ συμπεραίνουν ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Χ. Τρικούπη «θὰ ἐκτιμᾶται ἀπὸ τοὺς ἐπιγενομένους διὰ τὴν ὑπεράνθρωπον προσπάθειαν ποὺ κατέβαλε διὰ τὴν συγκροτῆσιν ἀληθινὸν κράτος εὐνομούμενον καὶ ἐπιβάλλον σεβασμὸν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς». Μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν προσωπικότητά του καὶ μὲ τὸ ἀνορθωτικὸν ἔργο του ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἐδέσποσε ἐπὶ τριάντα χρόνια στὴν πολιτικὴν σκηνὴν τῆς χώρας, καὶ σφράγισε τὴν νεότερην ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἀνοίγοντας νέους δρόμους γιὰ μία νέα ἐποχὴ.

Τιμώντας ἀπόψε τὴ μνήμην τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἡγέτη, γόνου τοῦ ἔνδοξου Μεσολογγίου, δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει καλύτερος τρόπος νὰ κλείσω τὴν ὁμιλίαν μου ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαναλάβω τὸ πεισματῶδες μῆνυμα αἰσιοδοξίας ποὺ περιέχει ἡ ἐπιγραμματικὴ ρήσις του: «Ἡ Ἑλλάς θέλει [ἴσως ἀπλῶς προώρασται.] νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ».

Συνοπτικὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση

Γ. Ἀσπρέα, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, τόμος Β' (1930) σελ. 50 ἐπ., 119 ἐπ., ἰδίως 135 ἐπ., 172 ἐπ., 197 ἐπ.—Κ. Βεργόπουλου, Οἱ δρόμοι γιὰ τὴν ἀστικὴ ἀνάπτυξιν, σὲ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμος ΙΔ' σελ. 62 ἐπ., 72 ἐπ., 80 ἐπ.—Γρ. Δαφνῆ, Ἡ κοινοβουλευτικὴ ζωὴ τῆς χώρας ἀπὸ τὸ 1872 ὡς τὸ 1881, σὲ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμος ΙΓ' σελ. 290 ἐπ.—Σπ. Μαρκεζίνης, Ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, 1876-1896, σὲ τοῦ ἴδιου, «Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος», τόμος Β' (1966) σελ. 74-268.—Χρ. Μπασαγιάννης, Χαρίλαος Τρικούπης. Οἱ ρίζες, ἡ ζωὴ, ἡ δράσις του (1996).—Δημ. Πουρνάρα, Χαρίλαος Τρικούπης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, τόμοι Α' καὶ Β' (1976²).—Ν. Σβορώνου, Ἐπισκόπησις τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας (1976) σελ. 100 ἐπ.—Κωνστ. Τσουκαλᾶ, Ἡ ἀνορθωτικὴ προσπάθεια τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, 1882-1895, σὲ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμος ΙΔ' σελ. 8 ἐπ., 14 ἐπ., 39 ἐπ.—Βλ. καὶ «Τετράδια Ἐθνότητος» τ. 12 (1980): «Παρουσία τοῦ Χαριλάου Τρικούπη», ὅπου κείμενα τῶν Γ. Μαύρου, Γρηγ. Κασσιμάτη, Κ. Καλλιᾶ, Χ. Κοριζῆ, Κ. Σβολόπουλου, Π. Φωτέα, Χ. Καραμπουρμπούνη, Δ. Μιχαλόπουλου, Γ. Πλουμίδου.—«Ἐπτὰ Ἡμέρες» (ἐκδοσις ἡμερησίου «Ἡ Καθημερινή», 3 Νοεμβρίου 1996): «Χαρίλαος Τρικούπης. 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του», ὅπου κείμενα τῶν Κ. Βατικιώτη, Α. Τρίχα, Στ. Θωμαδάκη, Δ. Νικολετό-

πουλου, *Χ. Καραμπουρμπούνη*, 'Αρ. Μάνεση, Ξεν. Ζολώτα, *Α. Παπαγιαννάκη*, *Θ. Βερέμη*, *Κ. Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου*.— *Γ. Ράλλη*, Χαρίλαος Τρικούπης. 100 χρόνια από τον θάνατό του, σέ έφημ. «Τὸ Βῆμα» τῆς 17.3.1996.—Εἰδικότερα γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ «ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης» βλ. τὰ οἰκεία χωρία στὰ συγγράμματα καὶ στὶς μελέτες συνταγματικῆς θεωρίας καὶ ἱστορίας τῶν (μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀπὸ τὴν πρώτη σχετικὴ δημοσίευση): 'Ηλ. Ζέγγελη, *Ν. Ν. Σαριπόλου*, 'Αλ. Σβώλου, 'Ηλ. Κυριακόπουλου, *Χρ. Σγουρίτσα*, *Κ. Γεωργόπουλου*, 'Αρ. Μάνεση, *Χ. Κοριζῆ*, *Δ. Τσάτσου*, *Ν. Ἀλιβιζάτου*, *Γ. Ἀναστασιάδη*, 'Αντ. Παντελῆ, 'Αντ. Μανιτάκη, 'Ι. Δρόσου, *Ν. Διαμαντούρου*, *Π. Πετρίδη*, *Εὐ. Βενιζέλου*, 'Α. Δημητρόπουλου, *Φ. Σπυρόπουλου*, 'Ιφ. Καμτσίδου, *Κ. Χρυσόγονου*, 'Α. Λοβέροδου, *Γ. Σωτηρέλη*, *Κ. Μανριᾶ*.